

XIX-XX əsrlərdə insan hüquqları

Artıq XIX əsrdə əsas insan hüquqları haqqında müddəalar İtaliyanın, İspaniyanın, Danimarkanın, İsveçrənin və s. ölkələrin konstitusiyalarında yer almışdır. Alman tədqiqatçısı K.Ştern yazmışdır: "Dövlətlərin konstitusiyalarında yer almış əsas hüquqların bazisində şəxsi və təbii-hüquqi başlanğıc dayanır. Əhəmiyyətli yeni element rolunda təbii-hüquqi institutionallaşma çıxış edir. İnsan hüquqlarının dövlət-hüquqi təminatı insan ideyaları sahəsində irəliyə doğru ciddi addım idi. Deklarasiyalardan təbii hüquqlar kimi götürülmüş əsas insan hüquqları hüquqi mənə kəsb etməyə başlamışlar."

Siyasi və hüquqi fikir tarixinə yaxından nəzər salsaq, görürük ki, insan hüquq və azadlıqları və onların reallığıdırılması problemi bəşəriyyətin bütün mövcudluğu boyunca ən düşündürücü məsələ olmuşdur. Lakin yenə də etiraf etmək lazımdır ki, insan hüquqları anlayışının mahiyyəti və təbiəti ilə bağlı həm Azərbaycan Respublikasında, həm də xarici ölkələrdə vahid universal nəzəriyyə formalaşmamışdır.

N.B.Valmanova yazır: "Doğrudur, məsələnin mahiyyəti ilə bağlı ümumi oxşar bucaqdan çıxış edən tədqiqatçılar çoxluq təşkil edirlər. Bununla bərabər yenə də, insan hüquqları anlayışını sırf öz dünyagörüşü və baxışları bucağından izah etməyə çalışanlar və digərlərinin fikirlərinə qarşı əks-argumentlər qoyanlar da kifayət qədərdir." Bu baxımdan, hazırkı məqamda, insan hüquqları anlayışının mahiyyətini müfəssəl açacaq bir yanaşmanın mövcudluğunu qeyd etmək çətinidir. Həm ayrı-ayrı ölkələrin təcrübəsi, həm də bizim problemlə bağlı apardığımız araşdırmalarımız bu qeyd etdiklərimizi təsdiqləyir. Lakin insan hüquqları anlayışının mahiyyətinin dərk edilməsini müəyyən qədər asanlaşdıran məqam ondan ibarətdir ki, fərqli yanaşma və nəzəriyyələr, bir sıra oxşar əlamətlərinə görə, iki kateqoriya altında birləşdirilmişdir. Belə ki, həm öz apardığımız tədqiqatlarda, həm də dünyanın tanınmış tədqiqatçıların fikrincə, bütün yanaşmaları pozitivist və qeyri-pozitivist kateqoriyalara ayırmaq mümkündür. Hesab edirik ki, kateqoriyalaşdırma oxşar yanaşmalar və nəzəriyyələri ümumiləşdirməyə və ortaq məxrəcə gəlməyə imkan verir. İnsan hü-

quqlarının mahiyyətinə dair pozitivist və təbii-hüquqi (qeyri-pozitivist) yanaşmaların fərqləndirilməsi diqqəti, ümumilikdə, hüququn təbiətinə dair yanaşmalar arasındakı fərqlərə yönəldir. Uzun illər boyu pozitivist və təbii hüquqi məktəbin nümayəndələri arasında sət plemikalar getmişdir. XIX əsr boyu və XX əsrin əvvəllərində belə plemikalar xüsusi intensivliyi ilə seçilmişdir. Tərəflər öz mövqelərinin haqlı olduğunu sübut etmək üçün ciddi arqumentlərə əl atırdılar. Təbii-hüquqi kateqoriyaya aid edilən yanaşmalar və ya nəzəriyyələr çərçivəsində insan hüquqlarının mənşəyinin təbii, dövlətdənkenar olması ideyası dəstəklənir və arqumentləşdirilir. Deməli, bu, həm də, o deməkdir ki, bu istiqamətin tərəfdarlarının fikrincə, insan hüquqları heç bir halda, dövlətdən və qanunvericilikdən asılı deyildir. Bu yanaşmanı dəstəkləyən kifayət qədər tanınmış şəxslərdən C.Lokku, A.Smiti, B.Konstani və başqalarını, xüsusi olaraq, qeyd etmək lazımdır. Adlarını qeyd etdiyimiz filosofların fikrincə, dövlətin başlıca rolu insanın təbii hüquqlarını, əsasən də, mülkiyyət hüququnu qorumaqdan ibarətdir. Buradan müəyyən nəticə hasil etmək mümkündür. Belə ki, ingilis mənşəli filosofların başlıca istəkləri və ya əldə etmək istedikləri nəticə, ondan ibarət idi ki, dövlətin iqtisadiyyata müdaxiləsinə tam son qoyulsun. Təbii-hüquqi yanaşma tərəfdarları pozitivist yanaşmanın təhlükəli məqamlarına diqqəti cəlb etməyə çalışırdılar. Onların fikrincə, pozitivist yanaşma - insan, onun həyatı, ləyaqəti kimi dəyərlərin tamamilə diqqət mərkəzindən kənarda qalmasını nəzərdə tutur. Belə olan halda isə, ümumiyyətlə, insan hüquqlarından danışmaq çətinidir. Ümumiyyətlə, təbii-hüquq nəzəriyyəsinin meydana gəldiyi və inkişaf etdiyi tarixi dövrü nəzərdən keçir-sək, görürük ki, insan hüquqlarının dövlətin "hədiyyəsi" kimi nəzərdən keçirilməsi həmin düşünməyi bacaran insanların baxışları ilə ziddiyyət təşkil edirdi.

Pozitivist yanaşmanın formalaşması, əsasən, XIX əsrin ikinci yarısına təsadüf edir. Bu yanaşmanın formalaşmasında v) inkişafında, əsasən, Almaniya və Avstriya məktəblərinin ciddi rolu olmuşdur. Pozitivist yanaşma kateqoriyası altında birləşən nəzəriyyələrin tərəfdarı isə, hesab edirlər ki, insan hüquqlarının mənşəyi dövlətdir. Dövlətdən kenar insan hüquqlarından danışmaq əsassızdır. Bu nəzəri istiqamətin ən tanınmış nüma-

yəndələrindən Q.Kelzeni, D.Ostini, K.Berqbonu və başqalarını göstərmək mümkündür. Məsələn, O.Kelzen əsaslandırmağa çalışırdı ki, dövlət heç bir halda, hüquqdan geridə dayana bilməz. Pozitivist kateqoriyaya aid edilən nəzəriyyələrin digər tanınmış tərəfdarları olan D.Ostin və Berqbon isə təbii-hüquqi nəzəriyyələrə qarşı sət mübarizə aparmağı özlərinin başlıca vəzifələri kimi müəyyənləşdirmişlər. Onlar həm də insan hüquqlarına dair dəstəklədikləri hüquqi baxışları sistemləşdirməyə çalışmışlar. Bu da, ondan xəbər verir ki, insan hüquqlarının mahiyyətinə dair pozitivist yanaşma tərəfdarları, məhz öz mövqelərinin universal kimi qəbul olunmasında ısrarlı idilər. Tarixə nəzər salsaq, məşhur alman filosofu Hegelin insan hüquqlarının qeyri-dövlət mənşəyi ideyasını kəskin tənqid etdiyinə əmin olarıq. Hegel hesab edirdi ki, insan hüquqlarının qeyri-dövlət mənşəli və sərhədsiz olması ideyası fərdiyyəçiliyə və ümumilikdə, hüququn inkarına gətirib çıxarır ki, bu da, cəmiyyət üçün təhlükəlidir. O, fikirlərini əsaslandırmaq üçün yazmışdır: "Azadlığın hər şeyi etməkdən ibarət olduğunu eşitdikdə, etiraf edə bilərik ki, bu, düşüncə mədəniyyətinin, ümumiyyətlə, olmamasıdır. Belə yanaşmada iradə azadlığından, hüquqdan, mənəviyyatdan, ümumiyyətlə, bəhs olunmur. Hegelin bu fikirlərindən belə nəticəyə gəlmək olur ki, insan hüquqları mütləq dövlətin nəzarətində olmalıdır. Yəni, o, insan hüquqlarını, ümumilikdə, inkar etmir. Sadəcə olaraq, onun dövlətdən qaynaqlandığını və onun sərhədlərinin dövlət tərəfindən müəyyənləşdirildiyini əsaslandırmağa çalışır. Burada Hegeli narahat edən məqam, nəzərətsiz və sərhədsiz insan hüquqlarının cəmiyyətdə qeyri-sabitliyi şərtləndirə bilməsi ilə bağlıdır.

Müxtəlif xalqlarda hüquqi materiyaların və ruhun tarixi inkişaf yolu kifayət qədər mürəkkəb və uzun olmuşdur. Cəmiyyətdə insanların ünsiyyəti və qarşılıqlı fəaliyyətləri, münasibətlərin həlli və dəf olunması üçün, ilk növbədə, hüquqların dərk edilməsi, təkmilləşdirilməsi və həyata keçirilməsi problemi böyük əhəmiyyət kəsb etmişdir. Cəmiyyətdə hüquqların əhəmiyyəti və rolu haqqında insanlarda aydın təsəvvürlərin yaranması üçün minilliklər tələb olunmuşdur. Lakin bu, o demək deyildir ki, müasir dövrdə-hazırda, bu hər şey tam qaydasındadır. İnsan hüquqları sahəsinin başlıca səciyyəvi

**Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında
Kütləvi İnformasiya Vasitələrinin İnkişafına
Dövlət Dəstəyi Fondu**

KİVDİF

www.kivdf.gov.az

Bu yazı Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Kütləvi İnformasiya Vasitələrinin İnkişafına Dövlət Dəstəyi Fondunun maliyyə dəstəyi ilə "İnsan hüquq və azadlıqlarının müdafiəsi, vətəndaşların hüquqi, siyasi mədəniyyət səviyyəsinin yüksəldilməsi, sosial və siyasi fəallığın artırılması" istiqaməti çərçivəsində hazırlanıb

xüsusiyyəti elə həmişə problemlə olmasındadır. Bu baxımdan, insan hüquqları sahəsinin elmi dəyərlərin diqqət mərkəzində olması öz aktuallığı ilə seçilir.

D.Qənbərov yazır: "Konstitusiya hüquq və azadlıqlar sistemi kifayət qədər mürəkkəb və çox-tərəfli bir sistemdir. Hüquq elmində "sistem" anlayışı cəmiyyətin siyasi təşkilinin, dövlət orqanlarının, hüquq və digər ictimai hadisələrini xüsusiyyətlərini ifadə etmək üçün tətbiq edilir. Sistem, bir tərəfdən, bu və ya digər hadisənin bütövlüyünü və tamlığını ifadə edir. Digər tərəfdən isə, onu təşkil edən elementlərin differensiasiyasını, yəni daxili strukturunu ifadə edir. İstənilən mürəkkəb ictimai hadisənin sistem şəklində nəzərdən keçirilməsi bütün struktur bölmələrin ümumi xüsusiyyətlərini görməyi nəzərə almağa imkan verir. Ümuminin və xüsusunin dialektikası da öz ifadəsini, məhz bunda tapır. Həmçinin, insan hüquqları sisteminin nəzərdən keçirilməsi, bu sistemi təşkil edən bütün elementlərin tam şəklində səciyyələndirməyə imkan verməklə yanaşı, həm də onun ayrı-ayrı elementlərinin xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirməyə imkan verir.

İnsan hüquqları sisteminin formalaşması haqqında olduqca çoxsaylı yanaşmaların mövcud-

luğu şübhə doğurmur. Bunu nəzərdən keçirəcəyimiz məqamlarda, aydın sübut edəcəkdir. İnsan hüquqları sisteminin formalaşması haqqında dolğun təsəvvürlərə malik olmaq üçün, ümumi şəkildə hüquq sisteminin mahiyyətini dərk etmək vacibdir. Hüquq sistemi hüququn ictimai münasibətlər sistemi ilə obyektiv şərtləndirilmiş daxili quruluşudur. Bu sistemin quruluşu hüququn inkişafına və mürəkkəbləşməsinə olan reaksiya kimi nəzərdən keçirilir. Qanunvericiliyin bir və ya bir neçə akta aid olduğu dövrdə, hüquqi sistemə tələbat mövcud deyildir. Hətta hesab etmək olar ki, hüquq sistemi anlayışı anqlosakson dövlətləri üçün də ciddi aktuallıq kəsb etməmişdir. Roman-german hüquq ailəsinin dövlətləri üçün hüquq sistemi olduqca böyük əhəmiyyət kəsb edir. Hüquq sistemi bütün sosial əhəmiyyətli münasibətlərin dövlət tərəfindən sistemləşdirilməsini nəzərdə tutur. Bu proses normativ-hüquqi aktların köməyi ilə həyata keçirilir." Müvafiq olaraq, qeyd etmək olar ki, hüquq sistemi tam təsisatı ifadə edir. O, bütün normaları əhatə edir və özünə hüquq sahələrini, institutlarını və normalarını daxil edən çox-səviyyəli mürəkkəb kompleks formalaşdırır.

VAHİD ÖMƏROV,
fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru